

УДК 391.5:392.17(477)

DOI: [https://doi.org/10.32461/2226-](https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2020.220397)

3209.2.2020.220397

Цитування:

Костюк О.П. Традиційна зачіска українців у контексті ініціації. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал*. 2020. № 2. С. 27-31.

Kostiuk O. (2020). Traditional hairstyle of Ukrainians in the context of the initiation. *National Academy of Culture and Arts Management Herald: Science journal*, 2, 27-31 [in Ukrainian].

Костюк Ольга Петрівна,
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри дизайну
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5309-2816>
olgakostuck@gmail.com

ТРАДИЦІЙНА ЗАЧІСКА УКРАЇНЦІВ У КОНТЕКСТІ ІНІЦІАЦІЇ

Мета статті полягає у дослідженні традиційної зачіски українців у контексті тлумачення функціонально-смыслового значення ініціації. **Методологія** дослідження ґрунтується на використанні психоаналітичного, структурно-функціонального, семіотичного й культурно-історичного методів. **Наукова новизна.** Застосування теорій класичного психоаналізу, міфоцентричних ідей та концепції дозволяє розглянути традиційну зачіску українців у контексті ініціації з позиції архаїчних форм культури, що засвідчує процес переходу зі зміною життєвих біологічних циклів і соціальних станів як нове «оформлення» й «створення» людини. **Висновки.** У тлумаченні функціонально-смыслового значення ініціації вагомими визнані теорії класичного психоаналізу, міфоцентричні ідеї та концепції. При розгляді традиційних ініціацій українців та давніх слов'ян підкреслено наявність архаїчної основи, а під самою ініціацією, говорячи сучасною мовою, розуміється соціальна модель міфу, яка будується на архетипах колективного несвідомого. Доведено, що трансформація зачіски українців та давніх слов'ян в ритуалах і обрядах ініціації засвідчує процес переходу зі зміною життєвих біологічних циклів і соціальних станів як нове «оформлення» й «створення» людини.

Ключові слова: культура, людина, ініціація, зачіска, волосся.

Костюк Ольга Петровна, кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры дизайна ГУ «Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко»

Традиционная прическа украинцев в контексте инициации

Цель статьи заключается в исследовании традиционной прически украинцев в контексте толкования функционально-смыслового значения инициации. **Методология** исследования основана на использовании психоаналитического, структурно-функционального, семиотического и культурно-исторического методов. **Научная новизна.** Применение теории классического психоанализа, мифоцентрических идей и концепций позволяет рассмотреть традиционную прическу украинцев в контексте инициации с позиции архаичных форм культуры, что свидетельствует о процессе перехода с изменением жизненных биологических циклов и социальных состояний как о новом «оформлении» и «создании» человека. **Выводы.** В толковании функционально-смыслового значения инициации весомыми признаны теории классического психоанализа, мифоцентрические идеи и концепции. При рассмотрении традиционных инициаций украинцев и древних славян подчеркнута наличие архаичной основы, а под самой инициацией, говоря современным языком, разумеется социальная модель мифа, которая строится на архетипах коллективного бессознательного. Доказано, что трансформация прически украинцев и древних славян в ритуалах и обрядах инициации свидетельствует о процессе перехода с изменением жизненных биологических циклов и социальных состояний как новое «оформление» и «создание» человека.

Ключевые слова: культура, человек, инициация, прическа, волосы.

Kostiuk Olha, Ph.D. of Philosophical Sciences, Senior Lecturer, Chair of Design, SI «Luhansk Taras Shevchenko National University»

Traditional hairstyle of Ukrainians in the context of the initiation

The purpose of the article is to study the traditional Ukrainian hairstyle in the context of the interpretation of the functional-semantic meaning of initiation. **The methodology** is based on the use of psychoanalytic, structural-functional, semiotic, and cultural-historical methods. **Scientific novelty.** The application of the theory of classical psychoanalysis, myth-centric ideas and concepts allow us to consider the traditional hairstyle of Ukrainians in the context of initiation from the perspective of archaic forms of culture, which indicates the transition process with a change in biological life cycles and social conditions as a new “design” and “creation” of a person. **Conclusions.** In the interpretation of the functional-semantic meaning of initiation, theories of classical psychoanalysis, myth-centric ideas, and concepts are recognized as significant. When considering the traditional initiations of the Ukrainians and the ancient Slavs, the presence of an archaic basis is emphasized, and under the initiation itself, in modern language, of course, the social model of myth, which is built on the

archetypes of the collective unconscious. It is proved that the transformation of the hairstyles of Ukrainians and the ancient Slavs in rituals and rites of initiation testifies to the transition process with a change in biological life cycles and social conditions as a new "design" and "creation" of a person. A promising direction for further research is the detailed study of the traditional hairstyle of Ukrainians in the context of initiation for the modern socio-cultural space as a tool for compliance with the traditions, maintaining their vitality and stability.

Key words: culture, person, initiation, hairstyle, hair.

Актуальність теми дослідження. У традиційному суспільстві відповідність традиціям, підтримання їх життєздатності й стабільності визначає цілісність та єдність культури. Одним з механізмів врегулювання й функціонування культурної стабільності існування колективу є ініціація, яка дозволяє виробляти, регламентувати та стверджувати загальнолюдські моделі поведінки, направлені як на життєздатність колективу в цілому, так й на адаптацію окремого індивіду в умовах існування цієї соціальної групи. У традиційному українському суспільстві певні ініціації супроводжувалися різними маніпуляціями з волоссям, трансформацією зачіски й зміною головних уборів.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження теми ініціації представлено теоріями класичного психоаналізу: З. Фройд [13], К. Юнг [15], А. Адлер та ін.; міфоцентричними ідеями та концепціями А. ван Геннеп [5], Дж. Кемпбелл [8], В. Пропп [11], М. Еліаде [14] та ін. До проблем вивчення ініціацій українців та інших слов'янських народів, їх реконструкцій зверталися: В. Балушок [2], Т. Бернштам [3], А. Буйбурін [1], Н. Гаврилюк [4], Ю. Писаренко [9]. Джерельною базою з теми волосся й трансформації української та давньослов'янської зачіски служать етнографічні, фольклорні та історичні матеріали.

Мета статті полягає у дослідженні традиційної зачіски українців у контексті тлумачення функціонально-смыслового значення ініціації.

Виклад основного матеріалу. У визначенні А. ван Геннепа ініціації розглядаються серед обрядів переходу й передбачають послідовність церемоній, які супроводжують перехід з одного світу (космічного або суспільного) до іншого. Сама послідовність здійснюється у відповідність до етапів, визначальним компонентом яких є так звана «межа» (англ. – «limen»). На першому етапі (прелімінарна фаза) відбувається відокремлення людини від старого оточення, розрив з минулим. Другий етап (лімінарна фаза) – це проміжний, порубіжний період. Третій етап (постлімінарна фаза) пов'язано з реінкорпорацією, тобто з включенням до колективу заново, але вже у новій якості, новому статусі [5, 15].

Ініціація (за вузьким значенням) є характерною подією, передусім, для первісної культури, де посвячували підлітків у дорослі повноправні члени соціуму, що слід уважати

найважливішим етапом соціалізації молоді. Визначення ініціації у більш широкому розумінні характерно для складних суспільств, що розвинені за кастовою системою, етнічними та релігійними меншинами, з різними типами гендерних структур, де сценарій ініціації ускладнюється й диференціюється.

У тлумаченні функціонально-смыслового значення ініціації вагомими стають теорії класичного психоаналізу, міфоцентричні ідеї та концепції, аналіз міфів «примітивних» народів. Так, згідно з розумінням З. Фрейда, несвідоме метафорично постає як дієвий суб'єкт та є, по суті, місцем збору забутих та витіснених змістів. Згідно з цим, З. Фройд інстинктивну психіку назвав «Воно», а своїм «Над-Я» означав почасти свідомому, почасти несвідомому (витіснену) для індивіда колективну свідомість, що відображене у найважливіших рисах індивідуального й родового розвитку, яке виступає як джерело морального й релігійного почуття [13, 17]. При цьому З. Фройд звернув увагу на властивий несвідомому архаїчно-міфологічний спосіб мислення. Утім, К.-Г. Юнг, розглядаючи особисте несвідоме, наголошував про його походження не з особистого досвіду й надбання, а як вроджене. Цей глибший шар є так званим колективним несвідомим. Юнгівський термін «колективний», на відміну від особистої психіки, має не особисту, а загальну природу, тобто охоплює змісти і способи поведінки, які скрізь і в усіх індивідів однакові. Іншими словами – це однакове в усіх людей, а тому утворює в кожному завжди присутню, загальну душевну основу надособистої природи. До змістів особистого несвідомого належать почуттєво наголошені комплекси, що утворюють особисту інтимність душевного буття. Змісти колективного несвідомого – це так звані архетипи [15, 14]. Архетипне окреслює прадавні, первісні типи, тобто споконвічні загальні образи.

Як наслідування міфологічної мандрівки архетипного образу, визначальним моментом якої є символічне повернення, співвіднесене з просторовою моделлю світу через набуття нового сакрального центру після вимушеної мандрівки, ініціація представлена з позицій міфоцентричних ідей і концепцій. Ці пояснення надає М. Еліаде, який визначає, що предмет або дія можуть стати реальними лише у тій мірі, у якій вони імітують або повторюють архетип. Надана концепція осмислюється за допомогою ідеї про «вічне повернення», тобто через ствердження

циклічності усього, що відбувається. Адже ментальність архаїчної людини закорінена в циклічності часу й життя, де центром є область абсолютної реальності. Досягнення центру рівнозначно посвяченню, ініціації, а існування, яке було ще вчора мирським і ілюзорним, замінюється тепер новим – реальним, тривалим і дієвим [14, 35]. Таким чином, архаїчна людина бере участь у «повторенні» космогонії як героїчному діянню багаторазового акту.

У цьому контексті Дж. Кемпбелл, описуючи героїчний міф, надає трактування постаті героя. Отже, кемпбеллівський герой – це людина, якій вдалося піднятися над своїм особистим та локально-історичним обмеженнями, до загальнозначущих людських форм. Такі видіння, ідеї і натхнення людини виходять недоторканими з першоджерел людського життя й мислення. І тому вони відображають не сучасне, що переживає розпад суспільства й психіки, а одвічно невичерпне джерело, завдяки якому суспільство може відроджуватися. Герой як людина сьогодення помирає, але як людина вічності – досконала, нічим не обмежена, універсальна – відроджується. Тому, діяння героя полягає в тому, щоб повернутися до нас перетвореним і навчити нас тому, що він дізнався про оновлене життя [8, 23]. Дж. Кемпбелл викладає ініціаційну мандрівку героя, яку можна тлумачити як традиційний обряд переходу: від відокремлення з повсякденного звичайного світу до героїчних перемог й повернення оновленим зі здатністю нести благо й добро людству.

Міфологічну модель, яка будується на архетипах колективного несвідомого і є задоволеною процедурою ініціації з уявленням первісних людей про перехідні мандри душі потойбічним царством покладено, на думку В. Проппа, в структурну основу казкового сюжету. У дослідженні генезису чарівної казки вчений виходив з того, що цей аспект слід порівнювати з історичною дійсністю минулого. Це поняття В. Пропп трактував досить широко, включаючи в нього соціальні інститути (форми шлюбу, ієрархію влади та ін.), ритуали, обряди, міфи як первісних докласових народів, так і культурних інститутів давнини. А оскільки і міф, і обряд є продуктами деякого первісного, що не знає абстракцій мислення, його форми також залучаються для пояснення генезису казки [11, 9–17]. В результаті дослідження вчений дійшов висновку, що загальною історико-генетичною основою єдиної структури чарівної казки є архаїчні міфи, які супроводжують обряд ініціації.

До проблем вивчення ініціацій українців та інших слов'янських народів, їх реконструкцій зверталися різні науковці. Так, Т. Бернштам, вивчаючи статеві аспекти молоді, положення в громаді, особливості способу життя

й поведінки, розглядає її місце і роль в обрядово-символічній системі сільського колективу традиційної культури українців і давніх слов'ян. Науковець наголошує на визначення меж переходу в інший біо- та соціологічний щабель, що відзначається народною традицією. Цьому допомагають ритуальні дії і зміна в соціальному статусі та виражається в зміні статевікової назви, зовнішнього вигляду (особливе місце відігравало зміна зачіски та різні маніпуляції з волоссям), одягу, імені, поведінки та інших аспектів [3, 53]. Н. Гаврилюк, розглядаючи родинно-хрестинну обрядовість на українському матеріалі, акцентує увагу на багатоступеневому фізичному «оформленні» дитини, що народилася, як прилучення до сімейно-родової одиниці. Основними моментами у родинно-хрестинній обрядовості визнано: народження й статеву ідентифікацію, прилучення до своєї общини, символіка благобажаних дій. [4, 67]. Науковець звертає увагу, що серед таких дій вагоме місце належить обряду постриження. За регіональними особливостями українців й інших слов'янських народів до постриження можна віднести подібні маніпуляції з волоссям: постриг, застрижки, пострижчини, обстрижчини, ритуальна стрижка тощо.

Ю. Писаренко висловлює думку, що обряд постригу символізує тимчасову смерть людини й перебування її у порубіжній ситуації. Історик прирівнює ритуальну стрижку до давнього обряду присяги з дерном на голові, коли ініціант символічно входив до потойбічного світу. В цих ініціаціях волосся, що зрізалося, падало на землю й перемішувалося з нею, що значило входження людини до підземного світу [9]. Такі дії, передують подорожі та перебуванню ініціанта в потойбіч – пострижений символічно переходив до іншого світу – світу предків.

А. Байбурін стверджує, що обрізання волосся «провокує» здатність говорити і, врешті-решт, визначає статус людини. На думку вченого, цей ритуал являє собою операцію по «створенню» людини. Обрізане волосся символізує його попередній «докультурний стан». До цього вчений припускає, що безвідносно до того, яка класифікація надається обряду постригу (як твердження признавати у ньому вікову ініціацію), основний його сенс полягав у створенні людини з долученням культурних зразків [1, 58–60].

Традиційно перший постриг дитини проводили в однорічному віці, до цього віку існувала заборона до стрижки волосся. Потім такі дії могли повторюватися в різний час й неодноразово. Для дівчаток в цьому сенсі було перше плетіння коси. Обряд називався «заплітіння». Наприклад, на Гуцульщині заплітали коси дівчинці перший раз, коли їй мине 5 років. Для цього діяв спеціально

запрошували «сохтівну жінку», яка заплітала коси «у хрест», і з цієї миті дівчинка починає одягати не просто сорочку (як хлопчик), а «жіночий одяг». Основними моментами постригу було знаходження дитини на або біля відповідного об'єкту, що символізував сферу діяльності жінки чи чоловіка. Так, хлопчиків саджали біля коня, сокири, щаблі, борони, різних інструментів; дівчаток – веретена, пряжки, чесального гребня та ін. Постриження хлопчаків і плетіння коси дівчинки з відповідними переодяганнями в «жіночий» і «чоловічий» одяг символізувало початковий етап ініціації, тобто було первинною обрядодією з низки інших, за допомогою яких згодом здійснювався перехід малолітніх у стан дорослих.

До подібних ініціацій можна віднести трансформацію жіночої зачіски у весільних ритуалах. У позначеннях В. Балушка, який фольклорно ілюструє психоаналітичну міфологічну мандрівку Героя американського дослідника Дж. Кемпбелла, на завершальній стадії, після проходження лімінарної фази ініціації відбувалося включення у новий світ, «нове народження», яке виявлялося в реальній зміні зовнішнього вигляду (зачісці, головному уборі, одязі) [2]. Однією з головних подій, як вважають окремі дослідники, постлімінарної фази був обряд, пов'язаний з дівочою косою. Регіональні особливості дозволяють простежити деякі відмінності у весільних обрядах пов'язані з трансформацією зачіски в традиційних ініціаціях українців. Косу розплітали, «тріпали», «фізали», «проколювали» ножем, «рубали» сокирою та інше. Реінкорпорація – входження до нового світу в новому статусі закінчувалася покривання голови молоді головним убором (намітка, серпанок, примітка, каптур). З цієї миті наречена переходила під опіку чоловіка.

Незважаючи на притаманну простоту цього обряду, у цих діях відбувалося наповнення глибоким архаїчно-міфологічним змістом. Згадаємо про заборону стрижки волосся до першого року життя. Мотив цієї заборони могло інтерпретуватися як зв'язок з можливістю мовлення, мислення, розуміння та іншими складовими когнітивних здібностей людини. Пояснення знаходимо у фольклорній традиції українців та давніх слов'ян: «Волосся довге, а розум короткий», «Голова за волоссям не плаче», «Голову люблять, а волосся деруть», «Волос довгий, а язик довший», «Волосся багато, а розуму мало», «Волос в волос, голос в голос, один в один», «Життя на волосині висить», «Волосся дурне, всюди росте» та інше [12, 208].

Мовознавець О. Потебня наголошує, що такі ритуали передаються «внутрішньою формою» слова (знака), з притаманними символічними елементами або кодами [10]. В усталеній

класифікації казкових персонажів, яку свого часу обґрунтував В. Пропп, привертає увагу так званий «чарівний помічник», який на шляху перехідних процесів допомагає «реальному герою» пройти героїчні випробування. Герой української казки «Дідо-всевідо» здобуває означену цінність (три волоски божества) як входження у нові знання, які допомагають знайти відповіді на запитання. Ці знання є винагородою парубка, яку він отримує від царів за те, що повертає молодильну воду та яблука [6]. У казці «Цариця Загадкова» герой звертається до тварин, які попередньо потребують від нього допомоги. За винагороду пес дає герою три чарівні волосини зі своєї шиї як подарунок, що допомагає у випробуванні [7].

Таким чином, в обрядах ініціації українців і давніх слов'ян, що пов'язані зі зміною зачіски: постриг, «тріпання», «рубання» та інше довгої коси незаміжньої дівчини відбувалося «нове народження», «нове створення» людини. Пояснення може бути простим – волосся, як пуповина, з'єднує дитину з матір'ю, із попереднім життям, і брутально, сокирою, ножем або ножицями рубається цей зв'язок, дитина помирає, щоб відродиться новою людиною, у новій подобі й новій якості.

Наукова новизна. Застосування теорій класичного психоаналізу, міфоцентричних ідей та концепцій дозволяє розглянути традиційну зачіску українців у контексті ініціації з позиції архаїчних форм культури, що засвідчує процес переходу зі зміною життєвих біологічних циклів і соціальних станів як нове «оформлення» й «створення» людини.

Висновки. Ініціації розглянуті серед обрядів переходу, досліджена послідовність ритуалів, які супроводжують перехід з одного світу (космічного або суспільного) до іншого. У тлумаченні функціонально-смыслового значення ініціації вагомими визнані теорії класичного психоаналізу, міфоцентричні ідеї та концепції. При розгляді традиційних ініціацій українців та давніх слов'ян підкреслено наявність архаїчної основи, а під самою ініціацією, говорячи сучасною мовою, розуміється соціальна модель міфу, яка будується на архетипах колективного несвідомого. Доведено, що трансформація зачіски українців та давніх слов'ян в ритуалах і обрядах ініціації засвідчує процес переходу зі зміною життєвих біологічних циклів і соціальних станів як нове «оформлення» й «створення» людини. Перспективним напрямом для подальших досліджень виглядає докладне вивчення традиційної зачіски українців у контексті ініціації для сучасного соціокультурного простору як інструменту відповідності традиціям, підтримання їх життєздатності й стабільності.

Література

1. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Санкт-Петербург : Наука, 1993. 240 с.
2. Балущок В. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. Львів–Нью-Йорк : М. П. Коць, 1998. 216 с.
3. Бернштам Т. А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX в. Половозрастной аспект традиционной культуры. Ленинград : Наука, 1988. 280 с.
4. Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядовости украинцев). Киев : Наукова думка, 1981. 279 с.
5. Геннеп Арнольд ван. Обряды перехода : пер. с фр. Москва : «Восточная литература» РАН, 1999. 198 с.
6. Дідо-всевідо: Закарпатські народні казки. Ужгород : Карпати, 1969. 198 с.
7. Королович В. Три золоті слова. Ужгород : Карпати, 1968. 240 с.
8. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2018. 352 с.
9. Писаренко Ю. Г. Клятва з дерном на голові (обряд і міф). *Археологія*. 1992. № 4. С. 55–65.
10. Потебня О. Естетика і поетика слова : пер. з рос. Київ : Мистецтво, 1985. 302 с.
11. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Москва : Лабиринт, 2000. 336 с.
12. Толковый словарь живаго великорускаго языка В. И. Даля : в 4 т. Т.1, Москва, 1863. 627 с.
13. Фрейд З. Психология бессознательного : пер. с нем. Москва : Просвещение, 1990. 448 с.
14. Элиаде М. Миф о вечном возвращении : пер. с фр. Москва : Ладомир, 2000. 414 с.
15. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме : пер. з нім. Львів : Астролія, 2018. 608 с.

References

1. Balushok, V. (1998). Rite of Initiation of Ukrainian and those old Slavic people. Lviv – New York: M. P. Kots [in Ukrainian].
2. Bayburin, A. K. (1993). Ritual in traditional culture. St. Petersburg: Nauka [in Russian].
3. Bernshtam, T. A. (1988). Youth in the ritual life of the Russian community of the 19th – early 20th centuries. Sex and age aspect of traditional culture. Leningrad: Science [in Russian].
4. Gavrilyuk, N. K. (1981). Mapping of phenomena of spiritual culture (based on materials of the maternity ritual of Ukrainians). Kiev: Naukova Dumka [in Russian].
5. Gennep, Arnold van. (1999). Rites of passage. Moscow: Eastern Literature RAS [in Russian].
6. Dido-vsevido: Transcarpathian national Cossacks (1969). Uzhhorod: Karpati [in Ukrainian].
7. Korolovych, V. (1968). Three golden words. Uzhhorod: Karpati [in Ukrainian].
8. Campbell, J. (2018). The Thousand Hero. St. Petersburg: Peter [in Russian].
9. Pysarenko, Ju. G. (1992). An oath with turf on the head (rite i mif). *Archeology*, 4, 55–65 [in Ukrainian].
10. Potebnya, O. (1985). Aesthetics and poetics of the word. Kiev: Mistetsvo [in Ukrainian].
11. Propp, V. Ya. (2000). The historical roots of a fairy tale. Moscow: Labyrinth [in Russian].
12. Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language by V. I. Dahl (1863). Vol. 1. Moscow [in Russian].
13. Freud, Z. (1990). Psychology of the unconscious. Moscow: Enlightenment [in Russian].
14. Eliade, M. (2000). The Myth of Eternal Return. Moscow: Ladomir [in Russian].
15. Jung, K. G. (2018). Archetype and Collective Nesvide. Lviv: Astrolabia [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18.02.2020

Прийнято до друку 20.03.2020